

Μνήμων

Τόμ. 36, Αρ. 36 (2018)

Μνήμων

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ, ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΕΚΤΑΚΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ ΣΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ

ΜΑΡΙΑ ΦΡΑΓΚΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.36961](https://doi.org/10.12681/mnimon.36961)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΦΡΑΓΚΟΥ Μ. (2024). ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ, ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΕΚΤΑΚΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ ΣΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ. *Μνήμων*, 36(36), 255–281. <https://doi.org/10.12681/mnimon.36961>

ΜΑΡΙΑ ΦΡΑΓΚΟΥ

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ,
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ
ΕΚΤΑΚΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ ΣΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ

Η επίθεση στη Σοβιετική Ένωση τον Ιούνιο του 1941 σηματοδότησε την έναρξη της συστηματικής γενοκτονίας των Εβραίων της Ευρώπης. Από τη Βαλτική Θάλασσα έως τη Μεσόγειο οι Εβραίοι συνελήφθησαν και δολοφονήθηκαν από τα SS, τα τάγματα της γερμανικής αστυνομίας, ή από τις τακτικές μονάδες της Βέρμαχτ σε όλα τα κατεχόμενα εδάφη της Ευρώπης μεταξύ 1941-1945. Η μετατροπή της Ευρώπης από γεωγραφική σε φυλετική οντότητα επεξέτεινε τη γεωγραφική εμβέλεια της φυλετικής πολιτικής των Γερμανών ναζί: τη ριζοσπαστικοποίησε, την περιέπλεξε σε έναν μυστηριώδη, άπιαστο, αφηρημένο και οικουμενικό αντισημιτισμό και σε μια βιολογιστική και φυλετική μορφή σκέψης, στη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων, στον οικονομικό στραγγαλισμό, τον κοινωνικό διαχωρισμό, τη γκετοποίηση και την εκτόπιση. Σε όλη τη διάρκεια του πολέμου τα μεγάλα κύματα των Εβραίων που προσπαθούσαν να ξεφύγουν ήταν συνέπεια των γεγονότων που σχετίζονταν με τις διώξεις τους στην Ευρώπη και την εξέλιξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Κατά τη διάρκεια αυτής της φάσης οι πολιτικές έκτακτης ανάγκης των ουδέτερων χωρών έλαβαν ιδιαίτερη σημασία. Κύριος στόχος ήταν να ξεφύγουν οι Εβραίοι είτε ατομικά είτε με οργανωμένες επιχειρήσεις διάσωσης. Κάθε μία από τις ουδέτερες χώρες θα αποτελούσε είτε ένα πραγματικό καταφύγιο είτε μια χώρα διαμετακόμισης από την οποία οι πρόσφυγες θα μπορούσαν να φτάσουν στην Παλαιστίνη ή σε άλλο προορισμό.

Η διπλωματική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος αποδείχθηκε περιοριστική σε επίπεδο σχεδιασμού και υλοποίησης ενός συστηματικού πλαισίου προστασίας των Εβραίων, κυρίως στην κατεχόμενη Ελλάδα αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Η σχέση ιστορίας και διπλωματίας είναι παλιά και αμφίδρομη. Η σχέση αυτή εξετάζεται από το 1940 έως το 1945. Υπάρχουν δύο μορφές ειδικού σκοπού στρατηγικής

διάσωσης: η μονομερής δράση και η πολυμερής με την τήρηση κανόνων που βασίζονταν στο διεθνές σύστημα. Καταγράφω εδώ τρεις διαφορετικούς τύπους διπλωματικής δραστηριότητας που απορρέουν από τη βιβλιογραφική και αρχειακή έρευνα:

1. Μονομερείς προστατευτικές πράξεις από διπλωματικές αντιπροσωπείες στις κατεχόμενες ζώνες του Άξονα
2. Συντονισμένη προσπάθεια διπλωματικής δραστηριότητας μεταξύ δύο ευρωπαϊκών κρατών
3. Σχεδιασμένη παρέμβαση με προγραμματικό στόχο την παγκόσμια συλλογική διπλωματική δράση.

Α' τύπος διπλωματίας: διπλωματικές αντιπροσωπείες στις κατεχόμενες ζώνες

Ο πρώτος τύπος διπλωματίας αφορά δραστηριότητες των διπλωματικών αντιπροσωπειών της Ισπανίας, Πορτογαλίας, Σουηδίας, Ελβετίας, Αργεντινής και Τουρκίας στην κατεχόμενη Γαλλία, Ελλάδα, Βουλγαρία και Ρουμανία. Μετά την κατάληψη από τα γερμανικά στρατεύματα, οι διπλωμάτες των χωρών αυτών αντιμετώπισαν την εφαρμογή της φυλετικής πολιτικής πρώτα με τη θέσπιση αντισημιτικής νομοθεσίας και αμέσως μετά με την εκτόπιση και την εξόντωση χιλιάδων Εβραίων. Για πολλούς «απάτριδες» Εβραίους ο όρος αυτός προέκυψε μετά τη θέσπιση των Νόμων της Νυρεμβέργης, οι οποίοι αφαιρούσαν την υπηκοότητα των «απάτριδων» Εβραίων στις κατεχόμενες χώρες, πράγμα σημαντικό για δύο λόγους: πρώτον γιατί καμία χώρα δεν θα τους προστάτευε και δεν θα τους αναζητούσε και δεύτερον γιατί η χώρα στην οποία διέμεναν είχε το δικαίωμα να δημεύσει την περιουσία τους. Έτσι οι μορφές των διώξεων πολλαπλασιάστηκαν.¹ Οι περισσότεροι Εβραίοι αιτήθηκαν θεωρήσεις διέλευσης και ασφάλεια στα Προξενία και τις Πρεσβείες της Ισπανίας, Πορτογαλίας, Σουηδίας, Ελβετίας, Αργεντινής και Τουρκίας. Σύμφωνα με εγκυκλίους, το 1940 τα Υπουργεία Εξωτερικών των ουδέτερων χωρών θεώρησαν απαραίτητο να περιοριστεί η είσοδος των Εβραίων υπηκόων τους από τις κατεχόμενες χώρες. Όταν επεκτάθηκαν οι γερμανικές επιδρομές στις εβραϊκές κοινότητες των κατεχομένων χωρών, οι διπλωμάτες συμβούλευσαν τα Υπουργεία τον επαναπατρισμό των Εβραίων υπηκόων

1. Το καθεστώς των «απάτριδων» και την απανθρωποποίηση πραγματοποιείται η φιλόσοφος Hannah Arendt στη μελέτη της, *The origins of Totalitarianism*, Κλήβελαντ και Νέα Υόρκη, Meridian Books, 1958, σ. 267-304.

τους μέσω των διαδικασιών έκτακτης ανάγκης και αφού είχαν παραχωρήσει άσυλο, αξιοποιώντας συμφωνία με το Βερολίνο,² συχνά χωρίς να βρουν την κατάλληλη υποστήριξη από τα Υπουργεία Εξωτερικών. Αυτή η στρατηγική ταλανίστηκε από τη σύγχυση σχετικά με τα χρονοδιαγράμματα, τις προθεσμίες, τις συνταγματικές υποχρεώσεις και τις μεταβαλλόμενες συμμαχίες. Το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών σε κάθε κατεχόμενη χώρα εξέδωσε προς τις κυβερνήσεις των ουδέτερων και συμμαχικών χωρών τελεσίγραφο, με το οποίο ζητούσε οι ουδέτερες χώρες να επαναπατρίσουν τους Εβραίους πολίτες τους από χώρες και εδάφη που βρισκόνταν υπό γερμανικό έλεγχο. Όσον αφορά τις διπλωματικές υποθέσεις, η θέση των Υπουργείων Εξωτερικών της Ισπανίας, Πορτογαλίας, Σουηδίας, Ελβετίας, Αργεντινής και Τουρκίας σχετικά με την εισροή των προσφύγων εν γένει και ιδιαίτερα των Εβραίων υπηκόων τους δεν ήταν ομοιόμορφη και είχε διακυμάνσεις σε όλη την περίοδο του πολέμου.³

2. Βλ. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PAAA), Bonn, R 100870 Fiche 2233, Telegramm Nr. 103-J Bl. 76/77, General Deutsches Konsulat, an des Auswärtiges Amt, Joachim Ribbentrop & Bevollmächtigten den Reichs für Griechenland, Salonik, 15 Μαρτίου 1943. Από τη διασταύρωση των διπλωματικών αρχείων εξάγουμε ασφαλείς πληροφορίες σχετικά με τη χρονική διάρκεια του επαναπατρισμού: το γερμανικό τελεσίγραφο καθόριζε συνήθως πέντε με τρεις μήνες. Βλ. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (AMAE), Madrid, R 100888, Despacho dirigido, por el Embajador de Alemán en Madrid, Hans Moltke, al Ministro de Asuntos Exteriores en Berlín, Joachim Ribbentrop, Madrid, 28 Ιανουαρίου 1943.

3. Για την πολιτική περιορισμένης αποδοχής των χωρών αυτών προς τους Εβραίους υπηκόους τους και τους πρόσφυγες βλ. Gurevich Beatriz και Paul Warzawski (επιμ.), *Proyecto testimonio. Revelaciones de los archivos argentinos sobre la política oficial en la era nazi-fascista*, Delegación de Asociaciones Israelitas Argentinas, Centro de Estudios Sociale, Μπουένος Άιρες, Planeta Argentina, 1988· Kocher Hermann, *Rationierte menschlichkeit. Schweizerischer Protestantismus im Spannungsfeld von Flüchtlingsnot und öffentlicher flüchtlingspolitik der Schweiz 1933-1948*, Ζυρίχη, Chronos, 1996· Bernd Rother, *Franco y el Holocausto*, Μαδρίτη, Marcial Pons, 2005· Guttstadt Corry, *Die Türkei, die Juden und der Holocaust*, Αμβούργο, Assoziation A, 2008· D. Rozenberg, *La España contemporánea y la cuestión judía*, Μαδρίτη, Marcial Pons, 2010· I. F. Pimentel και C. Ninhos, Salazar, *Portugal e o Holocausto*, Λισσαβόνα, Temas e Debates, 2013· Lars M. Andersson και Carl Henrik Carlsson (επιμ.), *Från sidensjalar till flyktningmottagning. Judarna i Sverige - en minoritets historia*, Ουψάλα, Swedish Science P., 2013· Josep Calvet, *Huyendo del Holocausto. Judíos evadidos del nazismo a través del Pirineo de Lleida*, Lleida, Editorial Milenio, 2014.

Τα Υπουργεία είχαν επικριθεί αρχικά από τους διπλωμάτες τους, και αργότερα από τους ιστορικούς, για έλλειψη προετοιμασίας και απροθυμία ή για τη συστηματική αποφυγή του επαναπατρισμού των Εβραίων υπηκόων τους.

Εξάλλου οι ίδιες οι κυβερνήσεις των ουδέτερων χωρών αντέδρασαν δύσπιστα και επιφυλακτικά απέναντι στις προτάσεις που διατύπωσαν οι εκπρόσωποι των διπλωματικών αντιπροσωπειών τους στις κατεχόμενες χώρες, και ασφαλώς είχαν το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης για την υιοθέτηση της αντισημιτικής ιδεολογίας και την ολέθρια ταύτιση Εβραίου και εχθρού. Υπάρχει πλήθος εγγράφων (διπλωματικές εκθέσεις, τηλεγραφήματα, ρηματικές διακοινώσεις και διπλωματικά σημειώματα) μέσα από τα οποία γίνεται γνωστή η έλλειψη μιας συγκεκριμένης πολιτικής και κυβερνητικής προστασίας. Οι αποφάσεις και οι ενέργειες των Υπουργείων Εξωτερικών επηρεάστηκαν από ένα συνδυασμό τριών παραγόντων: τη σχολαστική γραφειοκρατία και τις τεχνικές λεπτομέρειες, την προληπτική πολιτική σε σχέση με τη Γερμανία και τις οικονομικές συμφωνίες. Η χαρακτηριστική αυτή αδράνεια των Υπουργείων, εξαιτίας του φόβου να κατηγορηθούν για αντιγερμανική πολιτική, είναι γνωστή.⁴ Ωστόσο υπήρξε μια σημαντική μεταβολή ως προς τη στάση των Υπουργείων Εξωτερικών να επιτρέψουν τους επαναπατρισμούς Εβραίων, χωρίς να τροποποιηθεί η επίσημη πολιτική που εφαρμοζόταν ήδη από το 1940.

Σε αντίθεση με αυτήν την πολιτική, οι διπλωματικές αντιπροσωπείες με συστηματική προσπάθεια προστάτευσαν και διέσωσαν όσους Εβραίους ήταν δυνατόν. Θα αναφερθώ εδώ επιγραμματικά στις επιχειρήσεις διάσωσης και επαναπατρισμού που οργανώθηκαν τα χρόνια του πολέμου (1940-1944). Ο πρώτος μαζικός επαναπατρισμός αφορά τους Πορτογάλους Εβραίους από τη Γαλλία στην Πορτογαλία το 1940.⁵ Θα ακολουθή-

4. Βλ. AMAE, R 1716, Telegrama No. 360, dirigido por el Embajador de España en Berlín, Ginés Vidal, al Ministro de Asuntos Exteriores, Francisco Gómez Jordana, Berlín, 30 Ιουνίου 1943. Βλ. ακόμη Ministère des Affaires Etrangères, Centre des Archives Diplomatiques, Nantes (MAE), 48 PO/B/25, Rapport du Consulat de France à Salonique, Eugene Haimet, à Ambassade de France à Athènes, Baron de Maricourt, Salonique, 19 Μαρτίου 1943. Βλ. και PAA, R 100872 Bl. 34/43, Vortragsnotiz, Auswärtiges Amt, Joachim Ribbentrop, Berlin, 22 Οκτωβρίου 1942.

5. Ministério dos Negócios Estrangeiros (MNE), Lisboa, Consulado da Portugal em Bordeaux, L. 2, Registro de Vistos, Aristides de Sousa Mendes, França, 14-21 Ιουνίου 1940.

σει ο ομαδικός επαναπατρισμός των Ισπανών Εβραίων της Βουλγαρίας το 1941, των Ελβετών Εβραίων του Παρισιού αλλά και εκείνων που ζούσαν στην υπόλοιπη κατεχόμενη χώρα το 1942, των Ισπανών Εβραίων της Γαλλίας το 1943 και το 1944,⁶ των Τούρκων Εβραίων το 1943, των Πορτογάλων⁷ και των Ισπανών Εβραίων της Ελλάδας το 1944⁸ και των Ισπανών Εβραίων της Ρουμανίας το 1944.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εβραϊκός πληθυσμός που επαναπατρίστηκε στη διάρκεια του πολέμου

Χώρα διαμονής	Υπηκόοτητα	Αριθμός Εβραίων υπηκόων	Έτος	Χώρα επι- πατρι- σμού	Χώρα διαμετα- κόμισης	Χώρα προορι- σμού
Γαλλία	Πορτογαλική	600	1940	Πορτογαλία	–	–
Βουλγαρία	Ισπανική	130	1941	Ισπανία	Τουρκία	Παλαιστίνη
Γαλλία	Ελβετική	500	1942	Ελβετία	–	–
Γαλλία	Ισπανική	455	1943, 1944	Ισπανία	–	–
Ελλάδα	Τουρκική	39	1943	Τουρκία	–	–
Ελλάδα	Ισπανική	366	1943, 1944	Ισπανία	–	–
Ρουμανία	Ισπανική	110	1944	Ισπανία	Τουρκία	Παλαιστίνη
Ελλάδα	Πορτογαλική	19	1944	Πορτογαλία	–	–

Πηγές: Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid. Ministério dos Negócios Estrangeiros, Serviço de Arquivo Histórico-Diplomático, Lisboa. Υπουργείο Εξωτερικών, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Bonn.

Όπως βλέπουμε στον παραπάνω πίνακα, οι επιχειρήσεις επαναπατρισμού

6. American Jewish Joint Distribution Committee (AJDC), New York, φάκ. Sephardim, Document No. 900, from AJDC Lisbon, Joseph Schwartz, to AJDC New York, Moses Leavitt, Lisbon, 24 Οκτωβρίου 1943. Βλ. και AJDC, φάκ. Sephardim, 1943-1948, Document No. 1306, from AJDC Lisbon, Joseph Schwartz, to AJDC New York, Moses Leavitt, Lisbon, 21 Φεβρουαρίου 1944.

7. Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, Διεύθυνση Ειδικών Υπηρεσιών Πολέμου, Γραφείο Π, Α, πληροφορίες, Αθήνα, Μάιος 1944. Για τους Ισπανούς Εβραίους βλ. AMAE, R 1704, expediente 4, Telegrama No. 13 dirigido, por el Ministro de Asuntos Exteriores, Francisco Gómez Jordana, a todos los Jefes de la Misión en América, Madrid, 19 Φεβρουαρίου 1944.

8. Ειδικά για την περίπτωση της Ισπανίας, η Μαδρίτη επιδόθηκε σε περαιτέρω διπλωματικές ενέργειες ώστε να προχωρήσει στον επαναπατρισμό και πρόβαλε μια

από την Βουλγαρία (130 άτομα) και τη Ρουμανία (110 άτομα) αποτυπώνουν δύο διαφορετικούς προορισμούς για τους Εβραίους με ισπανική ιθαγένεια. Μια ομάδα Ισπανών Εβραίων επαναπατρίστηκε απευθείας στην

σειρά αυστηρών απαιτήσεων κατά τη διάρκεια του πολέμου για την είσοδο των Εβραίων στη χώρα. Από τις διπλωματικές υπηρεσίες του Υπουργείου Εξωτερικών υπήρξαν σταδιακά πολυάριθμα εμπόδια στη διαφυγή των Ισπανών Εβραίων από τις κατεχόμενες ζώνες. Υπάρχουν σαφή στοιχεία στο διπλωματικό αρχείο για την εφαρμογή ενός συγκεκριμένου σχεδίου πολιτικής περιορισμένης αποδοχής: όσο περισσότεροι ήταν οι Εβραίοι που θα μπορούσαν να φύγουν, τόσο μεγαλύτερα ήταν τα εμπόδια. Η είσοδος των Εβραίων στην Ισπανία θα αναγνωριζόταν μόνο αν είχαν εκπληρώσει όλες τις προϋποθέσεις του διατάγματος του Miguel Primo de Rivera και κατείχαν τα αντίστοιχα έγγραφα. (Με βασιλικό διάταγμα στις 23 Μαρτίου 1924 ο στρατηγός Miguel Primo de Rivera παραχώρησε την ισπανική υπηκοότητα στους πάλαι ποτέ υπό ισπανική προστασία πολίτες, στους απογόνους τους και εν γένει σε κάθε άτομο από οικογένεια με ισπανική καταγωγή, αρκεί να υπέβαλαν σχετική αίτηση). Οι ισπανικές αρχές αρνούνταν την είσοδο σε εκείνους που δεν είχαν όλα τα έγγραφα. Η Ισπανία αρνήθηκε ακόμη και την είσοδο των συζύγων ή των παιδιών αναγνωρισμένων Ισπανών πολιτών, αν οι γάμοι ή οι γεννήσεις δεν είχαν καταχωρηθεί ή ανανεωθεί τα προηγούμενα χρόνια στα Προξενεία. Στο Ισπανικό Προξενείο της Αθήνας ήταν εγγεγραμμένοι 2.500 Εβραίοι, αλλά μόνο 830 είχαν την κατάλληλη τεκμηρίωση (ισπανικό διαβατήριο σε ισχύ, έγγραφα που τεκμηριώναν τη σεφραδίτικη καταγωγή τους και πρόσφατη ανανέωση εγγραφής στα προξενικά μητρώα), όπως απαιτούσε η Μαδρίτη. Αυτός ήταν και ο αριθμός που εγκρίθηκε για θεωρήσεις και όχι ο συνολικός αριθμός των Ισπανών Εβραίων στην Ελλάδα. Εξάλλου, η απόφαση της Μαδρίτης για σταδιακό αποκλεισμό των Ισπανών πολιτών της από το ισπανικό διπλωματικό καθεστώς προστασίας, το 1943, επιβεβαιώνεται από το ισπανικό διπλωματικό αρχείο. Τα στοιχεία τεκμηριώνουν τον αποκλεισμό μιας ολόκληρης ισπανικής παροικίας. Πρόκειται για την ισπανική παροικία του Διδυμοτείχου, η οποία αποτελούνταν από 8 οικογένειες (30 άτομα). Αυτή η παροικία είχε ενταχθεί το 1941 στην κατηγορία των εξαιρούμενων Εβραίων από τα αντιεβραϊκά μέτρα. Τελικά όμως, αν και όλα τα μέλη της παροικίας είχαν ισπανικά διαβατήρια σε ισχύ, την άνοιξη του 1943 η παροικία εκτοπίστηκε μαζί με τους Έλληνες Εβραίους στο Άουσβιτς. Λίγους μήνες αργότερα 11 Ισπανοί Εβραίοι εκτοπίστηκαν από τη Θεσσαλονίκη. Κατά συνέπεια, όσο πλησίαζε η ημερομηνία του γερμανικού τελεσίγραφου για τον επαναπατρισμό, η Μαδρίτη επινόησε μια σχολαστική γραφειοκρατία για να μειώσει τον αριθμό των Ισπανών Εβραίων που θα λάμβαναν θεωρήσεις εισόδου και θα επαναπατρίζονταν από την Ελλάδα στην Ισπανία. Βλ. AMAE, R 1716, Despacho dirigido, por el Embajador de España en Berlín, Ginés Vidal, al Ministro de Asuntos Exteriores, Francisco Gómez Jordana, Berlín, 29 Ιουνίου 1943. Σχετικά με τις προϋποθέσεις του διατάγματος του Miguel Primo de Rivera, του 1924, βλ. Bernd Rother, «Spanish attempts to rescue Jews from the

Ισπανία και μια άλλη απομακρύνθηκε από την κατεχόμενη ζώνη για να ταξιδέψει μέσω Τουρκίας με προορισμό την Παλαιστίνη. Στις υπόλοιπες επιχειρήσεις επαναπατρισμού οι Εβραίοι υπήκοοι επαναπατρίστηκαν στη χώρα της ιθαγένειάς τους.

Β' τύπος διπλωματίας: συνεργασία μεταξύ Δανίας και Σουηδίας

Ο δεύτερος τύπος διπλωματίας αφορά την ενισχυμένη συνεργασία μεταξύ μιας κατεχόμενης και μιας ουδέτερης χώρας. Η διπλωματική δραστηριότητα στην οποία αναφέρομαι συνιστά μια ειδική περίπτωση κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος. Πρόκειται για τη διπλωματική συνεργασία μεταξύ της Δανίας και της Σουηδίας. Η επίσημη κυβέρνηση της κατεχόμενης Δανίας, ακολουθώντας μια πολιτική συνεργασίας και κατευνασμού, επέτρεψε στη χώρα να βγει από τον πόλεμο χωρίς να υποστεί καταστροφή, ενώ ήταν σχεδόν η μοναδική που είχε τις λιγότερες απώλειες σε ανθρώπινες ζωές. Οι ήπιες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες μέχρι το 1943 στη Δανία διαμορφώθηκαν εντός του πλαισίου της «ειρηνικής κατοχής». Μέχρι την περίοδο αυτή η γερμανική πολιτική ήταν μετριοπαθής⁹ κι έτσι η χώρα κατάφερε να διατηρήσει τους δημοκρατικούς θε-

Holocaust. Lost opportunities», *Mediterranean Historical Review* 17 (2002), σ. 55. Σχετικά με την κατάλληλη τεκμηρίωση της ισπανικής υπηκοότητας βλ. José Antonio Lisbona, *Más allá del deber. La respuesta humanitaria del Servicio Exterior frente al Holocausto*, Ministerio de Asuntos Exteriores y de Cooperación, Μαδρίτη 2014, σ. 25. Για τον επαναπατρισμό των Ισπανών Εβραίων της Ελλάδας βλ. AMAE, R 1716, Despacho dirigido, por el Embajador de España en Berlín, Ginés Vidal, al Ministro de Asuntos Exteriores, Francisco Gómez Jordana, Berlín, 29 Φεβρουαρίου 1944. Κάτι παρόμοιο προέκυψε στις μικρές ισπανικές εβραϊκές κοινότητες της Γαλλίας. Στο ξέσπασμα του πολέμου βρίσκονταν περίπου 3.000 ισπανοί υπήκοοι στη Γαλλία, αλλά μόνο 1000 είχαν την κατάλληλη τεκμηρίωση, όπως απαιτούσαν οι διπλωματικές αρχές στη Μαδρίτη, και γι' αυτό τον λόγο μόνον αυτοί έλαβαν έγκριση για θεωρήσεις εισόδου. Βλ. Bernd Rother, «Franco und die deutsche Judenverfolgung», *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 46 (1998), σ. 191. Το ίδιο ζήτημα αναλύει ο Alejandro Baer στη μελέτη του, «Zur Judenrettung Spanischer Diplomaten: Mythen, Fakten und Erinnerungspolitik», *Internationale Konferenz zur Holocaustforschung*, 27/28, Ιανουάριος 2011, Βερολίνο, σ. 2-3.

9. Therkel Stræde, *October 1943. The rescue of the Danish Jews from annihilation*, The Royal Danish Ministry of Foreign Affairs, Public Diplomacy and Communication, and the Museum of Danish Resistance 1940-1945, Κοπεγχάγη 2010, σ. 8.

σμούς και να μην υιοθετήσει γερμανικά κατασταλτικά μέτρα για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της κατοχής.¹⁰ Όσον αφορά την κατοχική πολιτική, η γερμανική ηγεσία θεωρούσε ότι μια ανεκτική πολιτική θα επέτρεπε στην οικονομία της Γερμανίας να εκμεταλλευτεί στο μέγιστο τη βιομηχανία, τη γεωργία και το εργατικό δυναμικό της Δανίας. Αυτή η διαφορετική πολιτική, σε σύγκριση με τις πολιτικές άλλων κατεχόμενων χωρών, επέτρεψε στη δανέζικη κυβέρνηση να διατηρήσει τις περισσότερες πτυχές της διακυβέρνησης: οι Δανοί πολιτικοί ηγέτες είχαν υιοθετήσει τις αρχές της συνεργασίας σε πνεύμα αμοιβαίου οφέλους. Σχεδόν μέχρι τα τέλη του 1943 οι διακρατικές σχέσεις της Δανίας με τη Γερμανία βασίστηκαν σε μια «πολιτική συνεργασίας» (Samarbejdspolitik) και διατηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό η διπλωματία. Το φθινόπωρο του 1943 σημειώθηκε αλλαγή της γερμανικής πολιτικής με στόχο την εφαρμογή της «τελικής λύσης». Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Mark Mazower, στη φάση αυτή σχεδόν κανείς δεν βοήθησε τους Εβραίους να διαφύγουν όσο οι Δανοί, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.¹¹

Στα τέλη Ιουλίου του 1943 η κατάσταση στην εμπόλεμη Ευρώπη άρχισε να αλλάζει. Η πτώση του Mussolini, η προσγείωση των συμμαχικών στρατευμάτων στη Σικελία, καθώς και ο μαζικός βομβαρδισμός του Αμβούργου είχαν δημιουργήσει την πεποίθηση στους περισσότερους Δανούς ότι πλησίαζε η ήττα της Γερμανίας. Έτσι, αυξήθηκαν οι μέχρι τότε περιορισμένες ενέργειες δολιοφθοράς, ενώ ξέσπασαν απεργίες σε διάφορες πόλεις. Η δανέζικη κυβέρνηση είχε χάσει την επιβολή της και μια αλλαγή της πολιτικής φαινόταν αναπόφευκτη. Στις 29 Αυγούστου οι Γερμανοί επέβαλαν στρατιωτικό νόμο. Λίγες ημέρες αργότερα, ύστερα από εντολή του Βερολίνου, ο αρχηγός των SS Werner Best απαίτησε να επιλυθεί το

10. Παρά τη διατήρηση των δημοκρατικών θεσμών στη Δανία, ήταν δύσκολο για τους Εβραίους να παραλάβουν θεωρήσεις και άδειες εργασίας: έτσι η κατάσταση για τους πρόσφυγες γινόταν όλο και πιο περιοριστική. Βλ. Hans Kirchhoff, «Denmark, September 1939 - April 1940», Neville Wylie (επιμ.), *European neutrals and non-belligerents during the Second World War*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2002, σ. 50-51. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 η πολιτική της Δανίας για τους πρόσφυγες και η πολιτική για τους Εβραίους πρόσφυγες ήταν παρόμοιες με αυτές των άλλων χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Τα σύνορα της Δανίας ήταν κλειστά. Βλ. Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson και Bent Blüdnikow, «Rescue, expulsion, and collaboration: Denmark's difficulties with its World War II past», *Jewish Political Studies Review* 18 (2006), σ. 2.

11. Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 174.

«εβραϊκό ζήτημα»). Στις 17 Σεπτεμβρίου ο Hitler έδωσε την άδειά του. Την ίδια ημέρα διατάχθηκε η κατάσχεση των καταλόγων των μελών της εβραϊκής κοινότητας και ορίστηκε η 2α Οκτωβρίου ως μέρα για τη γενική σύλληψη και εκτόπιση των Εβραίων της Δανίας, μολονότι οι στρατιωτικοί και ναυτικοί διοικητές κατέστησαν σαφές ότι οι μονάδες τους δεν θα συμμετείχαν στις συλλήψεις των Δανών Εβραίων.

Ο Σουηδός υπουργός Gustaf von Dardel (που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της σουηδικής διπλωματικής δραστηριότητας τον Οκτώβριο του 1943) ανέφερε στο σουηδικό Υπουργείο Εξωτερικών (Utrikesdepartementet, UD) ότι γνώριζε από υψηλό διπλωματικό εκπρόσωπο της Γερμανίας στην Κοπεγχάγη την πρόθεση των γερμανικών αρχών να κινηθούν εναντίον των Εβραίων της Δανίας. Το γερμανικό σχέδιο ήταν γνωστό και στον Δανό βασιλιά Christian X.¹² Τις επόμενες μέρες ειδοποιήθηκαν οι ηγέτες των εβραϊκών κοινοτήτων να προειδοποιήσουν τα μέλη τους.¹³ Επειδή οι πληροφορίες σχετικά με την επιχείρηση είχαν διαρρεύσει από κορυφαίους Γερμανούς αξιωματούχους και ήταν αξιόπιστες, το βράδυ του Γιομ Κιπούρ οι περισσότεροι από τους Εβραίους της Δανίας κρύφτηκαν. Ωστόσο από τους 5.700 Εβραίους συνελήφθησαν 435 περίπου άτομα.

Η εφαρμογή της «τελικής λύσης» στη Δανία, κυρίως στην Κοπεγχάγη, σηματοδότησε την έναρξη μιας από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις διάσωσης Εβραίων από το Ολοκαύτωμα. Η γερμανική πολιτική στη χώρα εξελίχθηκε πολύ διαφορετικά σε σύγκριση με τις άλλες κατεχόμενες χώρες όσον αφορά το «εβραϊκό ζήτημα». Ο Hermann von Hanneken, γενικός διοικητής των γερμανικών δυνάμεων στη Δανία, ήταν απρόθυμος να παράσχει στρατεύματα για τη διαδικασία εκτόπισης και δεν έδωσε διαταγή στους Εβραίους να παρουσιαστούν και να καταγραφούν στα γραφεία της Βέρμαχτ για καταναγκαστική εργασία, γεγονός που ανάγκασε τη γερμανική αστυνομία σε μια αναζήτηση πόρτα-πόρτα.¹⁴ Στο επίκεντρο

12. Paul Levine, «Sweden's complicated neutrality and the rescue of Danish Jewry», Jonathan Friedman (επιμ.), *The Routledge history of the Holocaust*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2014, σ. 328.

13. Ellen Keith, «Beyond the legend: Uncovering the historical circumstances behind the rescue of the Danish Jews», *Constellations* 2 (2010), σ. 80.

14. Ο Werner Best, πληρεξούσιος του Ράιχ στη Δανία, ζήτησε από τους ανωτέρους του να εγγυηθούν ότι οι γερμανικές αρχές θα στείλουν όλους τους Εβραίους από τη Δανία στο στρατόπεδο του Τερέζιενσταντ, ανεξάρτητα από την ιδιότητά τους. Βλ. E. Keith, *ό.π.*, σ. 80-81.

κυρίως βρίσκονται η αναγκαιότητα για συνέχιση των διακυβερνητικών σχέσεων, αλλά και οι πολιτικές συνθήκες της Δανίας που δεν ευνόησαν την εφαρμογή κατασταλακτικών μέτρων μέχρι το 1943. Από τη μελέτη των πηγών προκύπτει ότι πολλοί παράγοντες συνέβαλαν στην επιτυχία της διάσωσης των Δανών Εβραίων. Θα αναφερθώ σε μερικούς από αυτούς.

Αν και η Γερμανία έλεγχε το μεγαλύτερο μέρος της ευρωπαϊκής ηπείρου, ήταν φανερό ότι τον πόλεμο θα κέρδιζαν οι Σύμμαχοι. Τα νέα εμπόδια του Άξονα στην Ιταλία, τον Ειρηνικό, την Αφρική και το ανατολικό μέτωπο πολλαπλασίασαν τις ελπίδες των Δανών και ενθάρρυναν πιο ανοικτές μορφές αντίστασης. Ταυτόχρονα, η ουδέτερη Σουηδία επαναπροσδιόριζε την εξωτερική της πολιτική αλλά και την πολιτική που αφορούσε τη Γερμανία και τους Εβραίους. Το 1943 η σουηδική κυβέρνηση υιοθέτησε την πολιτική των «ανοικτών θυρών». Στο πλαίσιο αυτό, όταν ενημερώθηκε για την επικείμενη επιχείρηση από τον πρέσβη της στην Κοπεγχάγη, αποφάσισε να προσφέρει άσυλο σε όλους τους Εβραίους της Δανίας.¹⁵ Στις ημέρες που προηγήθηκαν της εκτόπισης από τη Δανία, ο Σουηδός πρεσβευτής Gustaf von Dardel ανακοίνωσε ότι προσφερόταν καταφύγιο στη Σουηδία για τους Εβραίους της Δανίας. Έτσι, την παραμονή της γερμανικής επιχείρησης περίπου 7.000 Εβραίοι, συμπεριλαμβανομένου ενός αριθμού προσφύγων που είχαν μετακινηθεί με την έναρξη του πολέμου στη χώρα, μεταφέρθηκαν στη Σουηδία σε μια συντονισμένη επιχείρηση που υποστηρίχθηκε από τον δανέζικο πληθυσμό.

Όπως προαναφέρθηκε, οι εξελίξεις του πολέμου κατά τη διάρκεια του 1943 οπωσδήποτε βρίσκονται σε συνάρτηση με τη διάσωση των Εβραίων. Επιπλέον η θέση της δανέζικης κυβέρνησης, η συμπεριφορά των Γερμανών στη Δανία και η καλή χρονική στιγμή δημιούργησαν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη διάσωση. Σημαντικοί παράγοντες που βοήθησαν σ' αυτήν ήταν: η στρατηγική θέση της χώρας, η στάση της Λουθηρανικής Εκκλησίας, η σχετική αυτονομία και η εθνική κυριαρχία της δανέζικης κυβέρνησης, το γεγονός ότι η εβραϊκή κοινότητα ήταν μικρή και αφομοιωμένη.¹⁶ Άλλωστε, οι Εβραίοι της Δανίας κατείχαν ίσα δικαιώματα

15. Paul Levine, *ό.π.*, σ. 305.

16. Το μεγαλύτερο μέρος του εβραϊκού πληθυσμού στη Δανία αποτελούνταν από τους απογόνους των σεφαραδιτών και των ασκιάζι Εβραίων που μετανάστευσαν στη χώρα τον 17ο και 18ο αιώνα. Στις αρχές του 20ού αι. η Ρωσική Επανάσταση και η άνοδος του Hitler στην εξουσία είχαν οδηγήσει μερικούς Εβραίους από την Ανατολή ως πρόσφυγες στη Δανία. Ωστόσο το 1943 ένας αριθμός 1.500 Δανών

ιθαγένειας από το 1849, ενώ σε αντάλλαγμα για την υπακοή της εβραϊκής κοινότητας η δανέζικη κυβέρνηση αρνήθηκε να θεσπίσει αντισημιτική νομοθεσία κι έτσι προστατεύθηκαν όλοι οι Εβραίοι στη Δανία, συμπεριλαμβανομένων των προσφύγων.¹⁷ Αλλά και η χρονική στιγμή της απόφασης της Γερμανίας να προχωρήσει σε διώξεις των Δανών Εβραίων, οι συνθήκες του πολέμου, η πίεση από τους Συμμάχους και η αναζήτηση («καλής θέλησης»),¹⁸ μαζί με τη ευνοϊκή στάση χιλιάδων Δανών απέναντι στους Εβραίους, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον καθορισμό και την εκτέλεση της συνδυασμένης δράσης. Ένας εξίσου σημαντικός παράγοντας ήταν η γεωγραφία: σε ορισμένες περιοχές η σουηδική ακτή απείχε μόνο 5-10 χιλιόμετρα. Οι ψαράδες έπαιξαν βασικό ρόλο στην επιχείρηση διάσωσης. Μερικοί πρόσφεραν τη βοήθειά τους δωρεάν, ενώ άλλοι απαίτησαν μεγάλα χρηματικά ποσά για να σώσουν τις ζωές των συμπολιτών τους. Οι περισσότεροι Δανοί Εβραίοι διέφυγαν στις παραλίες και τα λιμάνια της Σουηδίας. Η εκκένωση ήταν μια γρήγορη διαδικασία, καθώς ο εβραϊκός πληθυσμός ήταν μικρός και η Σουηδία κοντά. Επιπλέον, ο χρόνος που μεσολάβησε μεταξύ της δήλωσης της κατάστασης έκτακτης ανάγκης και της πραγματικής έναρξης των γερμανικών διώξεων ήταν αρκετά μεγάλος, έτσι ώστε οι Εβραίοι μπόρεσαν να οργανωθούν και να κρυφτούν, ενώ η προειδοποίηση έπαιξε σημαντικότερο ρόλο.

Σε ό,τι αφορά τη δανέζικη κοινωνία, δεν διαδραμάτισαν θετικό ρόλο όλοι οι Δανοί στην πρωτοβουλία διάσωσης. Κάποιοι πολίτες πρόδωσαν κρυμμένους Εβραίους, άλλοι χρησιμοποιούσαν την ανάγκη διαφυγής των Εβραίων ως ευκαιρία για οικονομικό όφελος, ενώ η μεγάλη πλειοψηφία

Εβραίων ήταν σχετικά πρόσφατοι πρόσφυγες. Βλ. E. Keith, *ό.π.*, σ. 73-75. Επίσης, T. Stræde, *October 1943. The rescue of the Danish Jews from annihilation*, *ό.π.*, σ. 9-10.

17. Η προστασία αυτή ήταν ζωτικής σημασίας για την επιβίωση των Εβραίων, αλλά ήταν δυνατή μόνο λόγω της ιδιαίτερης κατάστασης της δανέζικης κυβέρνησης που επικράτησε εν καιρώ πολέμου. Μετά την παράδοση στους Γερμανούς, στις 9 Απριλίου 1940, η Δανία ήταν η μόνη χώρα στην κατεχόμενη Ευρώπη με δυνατότητα διατήρησης δικής της κυβέρνησης. Υπάρχουν πολλοί λόγοι για τους οποίους επιτράπηκε στη Δανία αυτή η ειδική κατάσταση: οι Δανοί έλεγχαν την πρόσβαση στη Βαλτική, ενεργούσαν ως μεσάζοντες στο εμπόριο με τη Σουηδία και θεωρήθηκαν από τους Γερμανούς ναζί ότι είχαν σκανδιναβικό αίμα.

18. Βλ. Mikael Byström, «En talande tystnad? Ett antisemitiskt bakgrundsbrus i riksdagsdebatterna, 1942-1947», Lars M. Andersson – Karin Kvist Geverts (εκδ.), *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920-1950*, Ουψάλα, Swedish Science Press, 2008, σ. 129-137.

δεν συμμετείχε καθόλου. Η στάση των Δανών δεν ήταν ενιαία και τα κίνητρα όχι πάντα ανιδιοτελή. Η διαφυγή των Εβραίων της Δανίας συναρτήθηκε κυρίως με τις κατάλληλες πολιτικές συνθήκες, στο πλαίσιο ενός μοναδικού διακανονισμού. Σε γενικές γραμμές θα λέγαμε ότι ο συνδυασμός κινήτρων και συγκυρίας εξασφάλισε την επιβίωση της συντριπτικής πλειονότητας των Εβραίων της Δανίας.

Γ' τύπος διπλωματίας: συντονισμένες επιχειρήσεις διάσωσης

Ο τρίτος τύπος διπλωματίας αφορά συντονισμένες επιχειρήσεις διάσωσης με τη σύμπραξη των Ουδέτερων, των Συμμάχων, ειδικών και διεθνών φορέων και ανθρωπιστικών οργανώσεων. Στις 22 Ιανουαρίου 1944 το Κογκρέσο των ΗΠΑ στην Ουάσινγκτον ενέκρινε το εκτελεστικό διάταγμα για τη δημιουργία του War Refugee Board (WRB).¹⁹ Μιας μοναδικής οργάνωσης που διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στη ιστορία της διάσωσης γενικότερα. Κύριος σκοπός του διατάγματος ήταν η εφαρμογή όλων των αναγκαίων μέτρων για τη διάσωση των διωκόμενων ομάδων στην κατεχόμενη Ευρώπη. Το WRB είχε εντολή να συντονίζει και να διευθύνει τις επιχειρήσεις διάσωσης, τις οποίες προηγουμένως είχε το ίδιο εξετάσει και εγκρίνει.²⁰ Στα καθήκοντα του WRB, όπως καθορίστηκαν από το διάταγμα που υπέγραψε ο Αμερικανός πρόεδρος Franklin Roosevelt, περιλαμβάνονταν ένα ευρύ φάσμα λειτουργιών: η ανάπτυξη προγραμμάτων και η εφαρμογή αποτελεσματικών μέτρων για τη διάσωση, τη μεταφορά, τη συντήρηση και την ανακούφιση των διωκόμενων ομάδων από την καταπίεση και τις διώξεις των Γερμανών, καθώς και για τη δημιουργία προσωρινών καταφυγίων για τις ομάδες αυτές. Το WRB για τις δράσεις αυτές επιδίωξε, μέσω των κατάλληλων καναλιών, τη συνεργασία και συμμετοχή των ξένων κυβερνήσεων. Αμέσως μετά τον σχηματισμό του, έλαβε μέτρα για τη συγκρότηση ενός δικτύου ειδικών απεσταλμένων στους στρατηγικούς τομείς της Ελβετίας, της Σουηδίας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας, της Μεγάλης Βρετανίας, της Τουρκίας, της Ιταλίας και της Βόρειας Αφρικής. Όλοι οι απεσταλμένοι είχαν ενημερωθεί για την

19. AJDC, folder Reports, 1945, Executive Order No. 9417, the White House, Franklin D. Roosevelt, Washington, 22 Ιανουαρίου 1944. Για την ιστορία του War Refugee Board βλ. Rebecca Erbelding, *About time: The history of the War Refugee Board*, Dissertation, George Mason University, Fairfax 2015.

20. Saul Friedlander, *Nazi Germany and the Jews, 1933-1945*, Νέα Υόρκη, HarperCollins, 2009, σ. 392.

ειδική διπλωματική κατάσταση που θα εφαρμοζόταν σε θέματα σχετικά με τους πρόσφυγες του πολέμου.²¹ Οι διπλωματικές αποστολές των Ηνωμένων Πολιτειών έλαβαν ειδικές οδηγίες, που στη συνέχεια τις προώθησαν σε ουδέτερες χώρες, να παροτρύνουν τις εν λόγω κυβερνήσεις τους να δεχθούν όλους τους πρόσφυγες που ήταν δυνατό και να δημοσιοποιήσουν ότι θα το πράξουν.

Είναι σχετικά εύκολο να αναγνωρίσει κανείς τους παράγοντες που διαμόρφωσαν το συνολικό προγραμματικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οι συμμαχικές δυνάμεις, ειδικοί και διεθνείς φορείς και ανθρωπιστικές οργανώσεις βοήθησαν τους Εβραίους, μπροστά σε μια πρωτόγνωρη όσο και τρομερή πραγματικότητα. Τα προγράμματα που είχαν σχεδιαστεί να αναπτυχθούν από το WRB ήταν τεσσάρων ειδών. Πρώτον, μέτρα που είχαν σχεδιαστεί για να σώσουν τους Εβραίους από τις διώξεις και τον θάνατο, με τη διαφυγή από τα κατεχόμενα εδάφη μέσω ρυθμίσεων που αφορούσαν εθνικότητες υπό προστασία. Αυτές οι προσπάθειες μπορούν να θεωρηθούν ως κινήσεις που έγιναν με στόχο να επιφέρουν αλλαγή πολιτικής ή έστω κάποια μείωση της προθυμίας των κρατών αυτών να συνεργαστούν με τους Γερμανούς στην εφαρμογή των αντιεβραϊκών μέτρων. Δεύτερον, ψυχολογικά μέτρα πίεσης με τα οποία προσπάθησαν να επηρεάσουν τις γερμανικές δυνάμεις, ιδίως τους υφισταμένους και τους δορυφόρους τους, έτσι ώστε να σταματήσουν να συνεργάζονται στις πολιτικές εκτόπισης και εξόντωσης των μειονοτήτων, θηριωδίες κατά των Εβραίων και άλλων πολιτών. Το πιο σημαντικό αποτέλεσμα ψυχολογικής πίεσης ήταν η προειδοποίηση για την τιμωρία όλων των υπευθύνων για την ακραία πολιτική διώξεων, εκτόπισης και μαζικής δολοφονίας. Τρίτον, μέσα με τα οποία το WRB προσπάθησε να επιτύχει καλύτερους όρους για τους εκτοπισμένους και τους κρατούμενους που βρίσκονταν στα γερμανικά στρατόπεδα, με στόχο τη διατήρησή τους στη ζωή μέχρι την τελική διάσωση ή την απελευθέρωσή τους. Τέταρτον, προσπάθειες για να βρεθούν και να δημιουργηθούν προσωρινά καταφύγια για

21. Το WRB είχε δώσει εντολές να παρακαμφθεί η γραφειοκρατία και να προχωρήσουν όλοι οι εμπλεκόμενοι σε τολμηρές και απαραίτητες ενέργειες. Βλ. AJDC, folder Reports, 1945, Final Summary Report of the Executive Director, from War Refugee Board, John Pehle, to the Honorable Secretary of State, Cordell Hull – Edward Stettinius, the Honorable Secretary of the Treasury, Henry Morgenthau, the Honorable Secretary of War, Henry Stimson, Washington, 15 Σεπτεμβρίου 1945.

όσους μπορούσαν να ξεφύγουν από τον έλεγχο των Γερμανών.²² Οι επιχειρήσεις αυτές σχεδιάστηκαν και αναπτύχθηκαν από το WRB με στόχο να απομακρύνουν τους Εβραίους από τις κατεχόμενες περιοχές σε ασφαλείς ουδέτερες περιοχές. Στο πλαίσιο των παραπάνω μέτρων και ενεργειών πολλοί Γερμανοί αξιωματούχοι δωροδοκήθηκαν, παραχωρήθηκαν χιλιάδες πλαστά έγγραφα, δόθηκαν τρόφιμα σε αντιστασιακές οργανώσεις για τη συμβολή τους, δωροδοκήθηκαν αξιωματούχοι στα σύνορα για να επιτρέψουν στους πρόσφυγες να διαφύγουν. Όλα αυτά απαιτούσαν έναν πολύπλοκο προγραμματισμό.

Την ίδια εποχή η ηγεσία της Yishuv²³ συντόνισε αρκετές αποστολές διάσωσης και επιτάχυνε τις σχετικές διαδικασίες σε ευρωπαϊκό επίπεδο την άνοιξη του 1943. Σε αυτές τις προσπάθειες θα προστεθεί και η συνεργασία με τους τακτικούς εκπρόσωπους του Jewish Agency for Palestine.²⁴ Άλλες αποστολές διάσωσης οργανώθηκαν στη Γενεύη²⁵ και

22. Στο ίδιο.

23. Ο όρος Yishuv δηλώνει την εβραϊκή κοινότητα της Παλαιστίνης· στην πραγματικότητα αναφέρεται μόνο σε εκείνους τους Εβραίους που φιλοδοξούσαν την εθνική αναγέννηση του εβραϊκού λαού στην Παλαιστίνη ή στο Eretz Yisrael, το ομόσπονδο κράτος του Ισραήλ. Η Yishuv απαρτιζόταν από εκείνους που συμμετείχαν στην πολιτική ζωή της εβραϊκής κοινότητας, μέσω εκλογών, αποδέχτηκαν την εξουσία της εκλεγμένης ηγεσίας και έλαβαν μέρος στην πολιτιστική ζωή με βάση την εβραϊκή γλώσσα. Κατά τη διάρκεια του πολέμου ένα μυστικό σύστημα λήψης αποφάσεων δημιουργήθηκε μέσα στην ηγεσία της Yishuv, που αποτελούνταν από τον David Ben-Gurion, τον Eliezer Kaplan (επικεφαλής του οικονομικού τμήματος) και τον Moshe Shertok (επικεφαλής του πολιτικού τμήματος).

24. Η Jewish Agency for Palestine, διεθνής οργάνωση που εκπροσωπούσε την World Zionist Organization, δημιουργήθηκε το 1929 από τον Chaim Weizmann, με έδρα την Ιερουσαλήμ. Στόχος της ήταν να βοηθήσει και να ενθαρρύνει τους Εβραίους σε όλο τον κόσμο. Μετά την άνοδο του αντισημιτικού ναζιστικού καθεστώτος στη Γερμανία (1933), ο οργανισμός συνέβαλε στην αύξηση της νομικής ποσόστωσης των μεταναστών στην Παλαιστίνη. Δημιούργησε επίσης το πρόγραμμα «Youth Aliyah» για τη φροντίδα και την επανεγκατάσταση στην Παλαιστίνη των ορφανών εβραϊόπουλων από τη ναζιστική Γερμανία.

25. Στη Γενεύη, η οποία ήταν ένα απομονωμένο φρούριο στη μέση της κατεχόμενης Ευρώπης, οι συνθήκες ήταν παρόμοιες αλλά περισσότερο εχθρικές από εκείνες στην Κωνσταντινούπολη, ενώ οι διαμάχες και οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των εκπροσώπων του World Jewish Congress, του Jewish Agency for Palestine, των ιδιωτικών εβραϊκών φορέων διάσωσης και των σιωνιστικών - σοσιαλιστικών οργανώσεων ήταν μεγαλύτερες από τους κοινούς στόχους. Βλ. Shlomo Aronson, *Hitler, the Allies and the Jews*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2004, σ. 161.

συνδέονταν με τα σωστικά συνεργεία των βαλκανικών χωρών, με τη σιωνιστική ηγεσία της Παλαιστίνης, αλλά και με μη σιωνιστικά σωστικά συνεργεία του εξωτερικού. Τα κύρια εργαλεία των ενεργειών αυτών ήταν οι ειδικοί απεσταλμένοι διάσωσης που εργάζονταν στην Ελβετία, τη Βουδαπέστη, το Βουκουρέστι και την Τουρκία. Όλα αυτά τα δίκτυα προσπάθησαν να βοηθήσουν τους Εβραίους να βρουν καταφύγιο σε λιγότερο απειλούμενες χώρες, όπως η Σλοβακία, η Ουγγαρία και η Ρουμανία, μέχρι το 1944, με την χορήγηση βρετανικών πιστοποιητικών μεταναστευσης που είχαν προορισμό την Παλαιστίνη ή με την απόκτηση ξένων διαβατηρίων. Τα αρχεία της Γκεστάπο περιείχαν τα ονόματα του συνόλου σχεδόν των σιωνιστών και μη σιωνιστών που εμπλέκονταν στο πρόγραμμα μαζικής διάσωσης: πρόκειται για τους Richard Lichtheim (διευθυντή του σιωνιστικού γραφείου στην Ελβετία), Δρ. A. Silberschein (εκπρόσωπο του World Jewish Congress στην Ελβετία), Saly Mayer (αντιπρόσωπο της μη σιωνιστικής οργάνωσης American Jewish Joint Distribution Committee). Ένας από τους βασικούς άξονες του έργου διάσωσης και ανακούφισης ήταν η οικονομική υποστήριξη από την American Jewish Joint Distribution Committee (AJDC) και τον Nathan Schwalb.²⁶ Μπορούμε να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ότι η Γκεστάπο είχε στοιχεία για τους οργανισμούς διάσωσης και τις δραστηριότητες που είχαν αναληφθεί από την Κωνσταντινούπολη, τη Γενεύη, το Βουκουρέστι, τη Βουδαπέστη, την Ιερουσαλήμ και τη Νέα Υόρκη, ήδη από το 1943.

Στο πλαίσιο αυτό, η ανάπτυξη της πολιτικής και των σχεδίων διάσωσης εστιάζεται όχι μόνο στην πολιτική της αμερικανικής κυβέρνησης, αλλά και στις προϋποθέσεις και στα απαραίτητα μέσα του WRB που θα είχαν ως αποτέλεσμα την εφαρμογή των σχεδίων διάσωσης. Στο σημείο αυτό θα θίξω μόνο τις πιο σημαντικές γραμμές της στρατηγικής δράσης του WRB, όπως διεξάγονταν μέσω της Ελβετίας, σε μια προσπάθεια ο οργανισμός να προλάβει, να μετριάσει ή να σταματήσει αυτό το τρομακτικό κύμα διώξεων πάνω από την Ευρώπη τον χειμώνα του 1944. Ανάλογα με την κατάσταση οι τρόποι διάσωσης των Εβραίων άλλαξαν, μεταλλάχθηκαν και μετεξελίχθηκαν σε τρεις κύριες γραμμές δράσης: πολιτική και διπλωματική, οικονομική και προπαγανδιστική στρατηγική. Οι δευτερεύουσες υπηρεσίες διασύνδεσης και οι πληροφορίες αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος των τριών αυτών μεθόδων.

Θα σταθούμε σε όλες τις περιπτώσεις όπου το έργο της διάσωσης

26. Βλ. S. Aronson, *ό.π.*, σ. 163-166.

οδήγησε, μέσω της διπλωματίας, στην ανάσχεση των διώξεων και θα εξετάσουμε τις πολιτικές και διπλωματικές δραστηριότητες μέσα στις παραγμένες συνθήκες της εποχής. Η πολιτική για τη διάσωση του ευάλωτου εβραϊκού πληθυσμού, που βρίσκονταν σε άμεσο κίνδυνο λόγω των γερμανικών διώξεων, είχε σκοπό να παράσχει σ' αυτόν κάθε δυνατή βοήθεια και συνδρομή με βασική προϋπόθεση να μην προκαλέσει προβλήματα στην επιτυχή διεξαγωγή του πολέμου. Σε αυτό το σημείο θα κάνω μια ανάλυση των επιχειρήσεων διάσωσης που ταυτίστηκαν με το σύνολο των πολιτικών ενεργειών της αμερικανικής κυβέρνησης στη Γαλλία, το Βέλγιο, την Ουγγαρία, τη Ρουμανία και τη Σλοβακία. Όλες αυτές οι επιχειρήσεις δείχνουν ότι ο αγώνας διαφυγής και διάσωσης, του οποίου τα εργαλεία δεν ήταν ούτε όπλα ούτε βόμβες ούτε μία σφαίρα, διεξήχθη σε ένα μικρό τομέα ενός μεγαλύτερου μετώπου.

Κατά τη διάρκεια της κατοχής στη Γαλλία και το Βέλγιο (1940-1944) ένας αριθμός από οργανώσεις στις δύο κατεχόμενες χώρες, αλλά και οργανώσεις από την Ελβετία, προσπάθησαν να προστατεύσουν παιδιά που οι γονείς τους είχαν δολοφονηθεί από τους Γερμανούς. Η πλειονότητα των παιδιών απέκτησαν ψεύτικα ονόματα και έγγραφα, ενώ στο πλαίσιο της συλλογικής δράσης φιλοξενήθηκαν από οικογένειες ή θρησκευτικά ιδρύματα.²⁷ Στις δύο κατεχόμενες χώρες, αλλά και στην ουδέτερη Ελβετία, συγκροτήθηκαν πολλές μυστικές επιχειρήσεις διάσωσης, οι δραστηριότητες των οποίων ενισχύθηκαν από ιδιωτικές πρωτοβουλίες και από την American Jewish Joint Distribution Committee.²⁸ Οι εβραϊκές κοινότητες της Γαλλίας αντιμετώπισαν πολύ σοβαρά το ζήτημα της διάσωσης των παιδιών και της μελλοντικής τους επιβίωσης. Κάποια από τα παιδιά που διασώθηκαν από τις μυστικές επιχειρήσεις των τριών παραπάνω χωρών μετακινήθηκαν αργότερα στην Παλαιστίνη. Στην πραγματικότητα, η εργασία αρωγής και διάσωσης και η οικονομική βοήθεια

27. Franklin D. Roosevelt Library (FDRL), New York, Ira Hirschmann Papers – Memo on Refugee Children in France, Belgium and Switzerland, 1944, Box 3, Memorandum, from Intergovernmental Committee on Refugees, Herbert Emerson, New York, 11 Δεκεμβρίου 1944.

28. Η American Jewish Joint Distribution Committee συγκροτήθηκε εξαιτίας των σοβαρών προβλημάτων που προκάλεσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914) σε χιλιάδες εβραϊκές κοινότητες. Η νεοσυσταθείσα οργάνωση ξεκίνησε ένα τεράστιο έργο ανακούφισης των Εβραίων στην Παλαιστίνη για να διατηρήσει τις εύθραυστες κοινότητες, καθώς και σε ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη για να υποστηρίξει τις κοινότητες που πλήγησαν από τον πόλεμο.

ξεκίνησε με πρωτοβουλία του WRB και μπήκε σε εφαρμογή με τη βοήθεια της American Jewish Joint Distribution Committee, της Union OSE (Oeuvre de Secours aux Enfants), της Unitarian Service Committee, της Young Men Christian Association (YMCA), της Comité d'Union National, της Conseil National de la Resistance και του World Jewish Congress.²⁹ Τμήμα αυτού του προστατευτικού δικτύου ήταν και οι ομάδες που βοηθούσαν τους Εβραίους στις ορεινές περιοχές των Πυρηναίων. Αυτή η οδός διαφυγής κατά μήκος των απότομων ορεινών διαβάσεων ήταν το πέρασμα των Εβραίων προσφύγων στην Ισπανία.³⁰ Η οδός διαφυγής μέσα από τα Πυρηναία ήταν επικίνδυνη και δύσκολη και διαρκούσε έως και δεκαπέντε ώρες με τα πόδια μέσα από τα ορεινά· έτσι η διαφυγή ήταν πιθανή μόνο γι' αυτούς που είχαν καλή φυσική κατάσταση. Ο αριθμός των Εβραίων που πέρασαν σε ασφαλείς περιοχές με αυτόν τον τρόπο ήταν σχετικά μικρός. Από το αρχείο της αμερικανικής οργάνωσης εκτιμούμε ότι είχαν διαφύγει μέσω αυτής της οδού 700 με 1000 άτομα.

Τα δυο τελευταία χρόνια της παγκόσμιας σύρραξης χαρακτηρίστηκαν από διπλωματικές και ανθρωπιστικές παρεμβάσεις. Στην Ουγγαρία, για παράδειγμα, το 1944,³¹ οι επιχειρήσεις διάσωσης διακρίνονταν σε τρεις

29. AJDC, folder Reports, 1945, Report on the Activities of the War Refugee Board through its Representation at the American Legation in Bern, Switzerland, Bern, 1 Ιουλίου 1945. Πολλές μελέτες έχουν επισημάνει τον κεντρικό ρόλο που έπαιξαν εβραϊκές και μη εβραϊκές οργανώσεις στη διάσωση των παιδιών. Βλ. Maurice Halbwachs, *La topographie légendaire des evangiles en Terre Sainte: Étude de mémoire collective*, Παρίσι, Alcan, 1941· Saul Friedlander, *When memory comes*, Νέα Υόρκη, Farrar Straus and Giroux, 1979· Pieter Lagrou, «Victims of genocide and national memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965», *Past and Present* 154 (1997), σ. 181-222· Sylvain Brachfeld, *Ils ont survécu. Le sauvetage des juifs en Belgique occupée*, Βρυξέλλες, Editions Racine, 2001· Sarah Gensburger, «Les figures du juste et du résistant et l'évolution de la mémoire historique française de l'occupation», *Revue française de science politique* 2 (2002), σ. 291-322· Jean-Pierre Guéno (επιμ.), *Paroles d'étoiles. Mémoire d'enfants cachés (1939-1945)*, Παρίσι, Libro, 2002.

30. Βλ. AJDC, folder Reports, 1945, Report on the Activities of the War Refugee Board through its Representation at the American Legation in Bern, Switzerland, Bern, 1 Ιουλίου 1945.

31. Yad Vashem Archives (YVA), Jerusalem, P. 12 – Chaim Pazner – W.R.B. Archive, folder 93, Report No. 1, from the US Legation in Bern, Leland Harrison, to the President of the ICRC, Max Huber, Bern, 29 Ιανουαρίου 1944. Βλ. επίσης YVA, P. 12 – Chaim Pazner – W.R.B. Archive, folder 93, Report

κατηγορίες: 1) έκδοση προστατευτικών εγγράφων σε κατόχους πιστοποιητικών Παλαιστίνης, 2) χορήγηση κάθε πιθανής προστασίας από την εκτόπιση ή τουλάχιστον απαλλαγή από την καταναγκαστική εργασία για άτομα που είχαν πιστοποιητικά ιθαγένειας από χώρες της Λατινικής Αμερικής, 3) πολυάριθμες προσεγγίσεις τόσο των γερμανικών όσο και των ουγγρικών αρχών σε μια προσπάθεια να ληφθούν άδειες εξόδου και να προετοιμαστούν εγκαταστάσεις για εκείνες τις κατηγορίες των Εβραίων που αναγνωρίζονταν ως αλλοδαποί τόσο από τους Γερμανούς όσο και από τους Ούγγρους στο τέλος του Ιουλίου του 1944.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Αριθμός παιδιών που προστατεύτηκαν
από μυστικές επιχειρήσεις διάσωσης (Μάρτιος 1944)*

<i>Χώρα</i>	<i>Αριθμός παιδιών</i>
Γαλλία	8.000
Βέλγιο	1.500
Ελβετία	1.000

Πηγή: Franklin D. Roosevelt Library, New York, Ira Hirschmann Papers – Memo on Refugee Children in France, Belgium and Switzerland, 1944, Box 3, Memorandum, from Intergovernmental Committee on Refugees, Herbert Emerson, New York, 11 Δεκεμβρίου 1944.

Οι κυβερνήσεις της Σουηδίας, της Ελβετίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας κλήθηκαν να εκδώσουν προστατευτική ιθαγένεια για τους Εβραίους της Ουγγαρίας, υποστηρίζοντας τους οικογενειακούς ή τους επιχειρηματικούς δεσμούς των Ούγγρων Εβραίων με τις χώρες αυτές.³² Για πολλές χιλιάδες Εβραίων χορηγήθηκε τέτοια ειδική προστασία από

No. 2, from the US Legation in Bern, Leland Harrison, to the President of the ICRC, Max Huber, Bern, 11 Φεβρουαρίου 1944. Επιπλέον στοιχεία για το πρόγραμμα βλ. YVA, P. 12 – Chaim Pazner – W.R.B. Archive, folder 93, Report No. 7454, from the US Legation in Bern, Leland Harrison, to the Secretary of State, Cordell Hull, Bern, 2 Μαρτίου 1944.

32. YVA, P. 12 – Chaim Pazner – W.R.B. Archive, folder 93, Telegram, from the State Department, Cordell Hull, to US Legation in Bern, Leland Harrison, US Legation in Stockholm, US Embassies in Madrid, Lisbon and Ankara and the US Office of the Foreign Policy Advisor (POLAD), Caserta, Italy, Washington, 17 Αυγούστου 1944.

ουδέτερες χώρες. Γνωρίζουμε, άλλωστε, την προστασία που παραχωρήθηκε από τη Σουηδία με την κατάρτιση ενός σχεδίου. Το καλοκαίρι του 1944 χορηγήθηκε σουηδική διπλωματική προστασία από την Σουηδική Πρεσβεία της Βουδαπέστης και τον Raoul Wallenberg,³³ έναν νεαρό Σουηδό επιχειρηματία, που προσφέρθηκε εθελοντικά να μεταβεί στην Ουγγαρία και να βοηθήσει στη διάσωση και την ανακούφιση των διωκόμενων Εβραίων. Η σουηδική κυβέρνηση σε μια προσπάθεια να βοηθήσει τον εβραϊκό πληθυσμό της Ουγγαρίας, παραχώρησε κυβερνητική προστασία και διπλωματικό καθεστώς ασφάλειας σε 20.000 Ούγγρους Εβραίους.³⁴ Παρά τις δυσκολίες στην εκτέλεση της άμεσης διάσωσης, αδιάκοπες προσπάθειες έγιναν στην Ουγγαρία να οργανωθούν υπόγειες επιχειρήσεις διάσωσης και να εντοπιστούν δρόμοι διαφυγής, που είχαν ως στόχο την εξεύρεση καταφυγίων σε ουδέτερα και συμμαχικά εδάφη. Σε αυτό το πλαίσιο βοήθειας, διάφορες αντιστασιακές ομάδες από τη Ρουμανία και τη Σλοβακία βοήθησαν χιλιάδες Εβραίους να διαφύγουν από την Ουγγαρία μέσω υπόγειων καναλιών.³⁵ Κάτω από τις συνθήκες αυτές, 7.000 Εβραίοι ξέφυγαν από την Ουγγαρία μέσω αυτής της οδού. Ας σημειωθεί ότι ο εβραϊκός πληθυσμός στην Ουγγαρία ήταν 445.000, από τους οποίους 200.00 ζούσαν στη Βουδαπέστη. Από αυτούς επέζησαν 124.000 (ποσοστό 62%), που είχαν παραμείνει στην πόλη μετά τις πρώτες διώξεις, κι αυτό οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό σε εκατοντάδες εβραϊκές και μη εβραϊκές οργανώσεις, πολλές από τις οποίες συνεργάστηκαν με διπλωμάτες ουδέτερων χωρών.³⁶

Άλλες πολύμορφες προσπάθειες είχαν ξεκινήσει λίγους μήνες πιο πριν.

33. Η περίπτωση της δράσης του Raoul Wallenberg έχει ερευνηθεί σε μεγάλο βάθος, κυρίως από μελέτες στη Σουηδία. Περισσότερες πληροφορίες για τη δράση του Wallenberg στην Ουγγαρία βλ. Attila Lajos, *Hjälten och offren. Raoul Wallenberg och judarna i Budapest*, Växjö, Svenska Emigrantinstitutet, 2004.

34. AJDC, folder Reports, 1945, Final Summary Report of the Executive Director, from War Refugee Board, John Pehle, to the Honorable Secretary of State, Cordell Hull – Edward Stettinius, the Honorable Secretary of the Treasury, Henry Morgenthau, the Honorable Secretary of War, Henry Stimson, Washington, 15 Σεπτεμβρίου 1945.

35. Στο ίδιο.

36. Βλ. Arieh Ben-Tov, *Facing the Holocaust in Budapest. The International Committee of the Red Cross and the Jews in Hungary, 1943-1945*, Βρυξέλλες, Springer, 1998· Szita Szabolcs, *Trading in lives. Operations of the Jewish relief and rescue committee in Budapest, 1944-1945*, Βουδαπέστη, Central European University Press, 2005.

Τον Μάιο του 1944 η ουγγρική κυβέρνηση δέχτηκε πιέσεις από το WRB να βοηθήσει στην εξέλιξη των προγραμμάτων και την εφαρμογή των μέτρων που είχαν ως στόχο τη διάσωση, τη μεταφορά και τη συντήρηση των προσφύγων. Η ουγγρική κυβέρνηση υιοθέτησε μια «πολιτική καλής θέλησης» και επέτρεψε τη μετανάστευση σε διάφορες κατηγορίες Εβραίων, οι οποίοι θα μπορούσαν να φύγουν από τη χώρα.³⁷ Ύστερα από την επιτυχή συμφωνία μεταξύ της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού, της ουγγρικής κυβέρνησης, της Γκεστάπο και του Sonderinsatzkommando επιτράπηκε η μετανάστευση 8.700 οικογενειών στην Παλαιστίνη. Όπως προκύπτει από το πρωτογενές υλικό, η ουγγρική κυβέρνηση, οι διπλωματικές αντιπροσωπείες και οι διεθνείς οργανισμοί επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στα παιδιά.³⁸ Κατά τη διάρκεια των πέντε μηνών από την έναρξη των γερμανικών επιθέσεων στην εβραϊκή κοινότητα της Ουγγαρίας, το WRB ήταν σε συνεχή επαφή με τη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού. Ένα άλλο μέτρο που υιοθετήθηκε στο ισχύον πλαίσιο των διεθνών παρεμβάσεων για τη διακοπή των διώξεων των Εβραίων, ήταν οι «διαπραγματεύσεις» με τα SS που διενεργήθηκαν μεταξύ Ελβετίας και Ουγγαρίας, σε μια μακροχρόνια προσπάθεια για την εξασφάλιση παραχωρήσεων στους Εβραίους. Ο κύριος σκοπός αυτών των διαπραγματεύσεων, που διεξήχθησαν μεταξύ του Saly Mayer (πρόεδρου της ελβετικής εβραϊκής οικονομικής βοήθειας και εκπροσώπου της American Jewish Joint Distribution Committee στην Ελβετία) και του επικεφαλής των SS στην Ουγγαρία Kurt Becher (Obersturmbannführer), ήταν να κερδηθεί χρόνος και να παύσουν εν τω μεταξύ τα μέτρα εκτόπισης των Ούγγρων Εβραίων.

Διαθέτουμε πολλά στοιχεία για τη γεωγραφική πυκνότητα των σχεδίων διάσωσης Εβραίων και σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται ένα σχέδιο βοήθειας που πραγματοποιήθηκε στη Ρουμανία.³⁹ Ο εκπρόσωπος του

37. YVA, P. 12 – Chaim Pazner – W.R.B. Archive, folder 93, Telegram No. 5197, from the US Legation in Bern, Leland Harrison, to the Secretary of State, Cordell Hull, Bern, 11 Αυγούστου 1944.

38. YVA, P. 12 – Chaim Pazner – W.R.B. Archive, folder 93, Telegram No. 2510, from the State Department, Cordell Hull, to the US Legation in Bern, Leland Harrison, Washington, 21 Ιουλίου 1944. Επιπλέον βλ. YVA, P. 12 – Chaim Pazner – W.R.B. Archive, folder 93, Telegram No. 4896, from the US Legation in Bern, Leland Harrison, to the Secretary of State, Cordell Hull & War Refugee Board, John Pehle, Bern, 29 Ιουλίου 1944.

39. YVA, P. 12 – Chaim Pazner – W.R.B. Archive, folder 93, Report No.

WRB από την Ελβετία είχε αναλάβει άμεση δράση στη Ρουμανία για τις εκτοπίσεις των Εβραίων στα Βαλκάνια. Η μεταφορά κεφαλαίων από την AJDC στο Βουκουρέστι και στην Κωνσταντινούπολη οδήγησε στη διαμόρφωση ενός σχεδίου για τη χρηματοδότηση ενός ατμόπλοιου που θα μετέφερε Εβραίους πρόσφυγες από τη Ρουμανία στην Παλαιστίνη. Από τον Μάρτιο του 1942 μέχρι το 1944, τη στιγμή της ρωσικής κατοχής στη Ρουμανία, η Διεθνής Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού επανειλημμένα μεσολάβησε στη ρουμανική, την τουρκική, τη βουλγαρική και την ουγγρική κυβέρνηση, καθώς και στις διπλωματικές αποστολές τους στην Ελβετία, σε μια επίμονη προσπάθεια για την προώθηση της πολύπαθης εβραϊκής μειονότητας στην Παλαιστίνη. Μια πύλη διαφυγής από τα Βαλκάνια προς την Παλαιστίνη μέσω της Τουρκίας ήταν τεχνικά ανοικτή για έναν μικρό αριθμό προσφύγων.

Το σχέδιο διαφυγής και διέλευσης μέσα από την Τουρκία ανέλαβε να το αναπτύξει το WRB. Για να το κάνει αυτό απαιτούνταν πρωτίστως η συνεργασία της τουρκικής κυβέρνησης, για την είσοδο και τη διέλευση των προσφύγων, καθώς και η συνεργασία της Βρετανίας για την παραμονή τους στην Παλαιστίνη. Χρειαζόταν επίσης η επέκταση και η χρηματοδότηση των υπόγειων εργασιών στα Βαλκάνια και η άσκηση έμμεσων πιέσεων για την άδεια εξόδου από τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία.⁴⁰ Το WRB είχε την τύχη να αποκτήσει για την εκπροσώπησή του στην Τουρκία τις υπηρεσίες του Ira Hirschmann, ενός επιχειρηματία από τη Νέα Υόρκη, ο οποίος είχε μεταβεί στην Άγκυρα στις αρχές Ιανουαρίου του 1944 με μοναδικό σκοπό τη διερεύνηση των δυνατοτήτων παροχής βοήθειας προς τους διωκόμενους Εβραίους στα Βαλκάνια. Σε αυτές τις προσπάθειες ο Ira Hirschmann είχε συνεργασία με τον Αμερικανό πρέσβη Laurence Steinhardt. Το WRB κατόρθωσε να συγχροτήσει πολλαπλά σχέδια για τη διαφυγή των προσφύγων μέσω της Τουρκίας. Έτσι, κατά την πρώτη φάση διεξαγωγής των σχεδίων, 7.000 άτομα μεταφέρθηκαν με βάρκα μέσω της Μαύρης Θάλασσας από τη Ρουμανία ή

8105, from the US Legation in Bern, Leland Harrison, to the Secretary of State, Cordell Hull, Bern, 24 Απριλίου 1944.

40. AJDC, folder Reports, 1945, Final Summary Report of the Executive Director, from War Refugee Board, John Pehle, to the Honorable Secretary of State, Cordell Hull – Edward Stettinius, the Honorable Secretary of the Treasury, Henry Morgenthau, the Honorable Secretary of War, Henry Stimson, Washington, 15 Σεπτεμβρίου 1945.

σιδηροδρομικώς μέσω της Βουλγαρίας για να διασχίσουν όλη την Τουρκία και μετά να εισέλθουν στην Παλαιστίνη. Οι επιχειρήσεις διάσωσης χρηματοδοτήθηκαν και εκτελέστηκαν από ιδιωτικές αμερικανικές και παλαιστινιακές υπηρεσίες με τη βοήθεια του αντιπροσώπου του WRB στην Άγκυρα και από το Jewish Agency for Palestine σε συνεργασία με την American Jewish Joint Distribution Committee.⁴¹ Οι πρόσφυγες ήταν πρόθυμοι να αντιμετωπίσουν κάθε κίνδυνο για τη μεταφορά τους σε ασφαλές καταφύγιο και οδηγούνταν σε πλοία που μπορούσαν να μεταφέρουν 20-50 επιβάτες. Το πλοίο «Mefkura», που μετέφερε 300 πρόσφυγες από τη Ρουμανία, είχε τραγική ιστορία όταν βυθίστηκε από εχθρικά πυρά, ακριβώς έξω από τις τουρκικές ακτές. Κατά τη δεύτερη φάση διεξαγωγής των επιχειρήσεων διάσωσης από τη Ρουμανία, το σχέδιο συνεχίστηκε μέσω της θαλάσσιας διαφυγής σε συνδυασμό με τη σιδηροδρομική διαφυγή. Σχεδόν 1.392 πρόσφυγες έφυγαν με ασφάλεια μέσα από τη διαδρομή αυτή προς την Παλαιστίνη. Για την οργάνωση της εκκένωσης ελήφθησαν άδειες εξόδου από οργανώσεις παροχής βοήθειας μέσω υπόγειων διασυνδέσεων στη Βουλγαρία και θεωρήσεις διέλευσης για τα σιδηροδρομικά ταξίδια σε όλη την Τουρκία από την τουρκική κυβέρνηση. Παρά το γεγονός ότι μέχρι το τέλος του 1942 η ρουμανική πολιτική για τους Εβραίους είχε προφανώς μεταβληθεί, υπήρχαν φήμες ότι το Βουκουρέστι θα επέτρεπε στους Εβραίους τη μετανάστευση προς την Παλαιστίνη με επαρκή κατά κεφαλήν αμοιβή.⁴² Το πρόγραμμα εξόντωσης στη Ρουμανία σταμάτησε κι αυτό οφειλόταν σε δύο κυρίως λόγους: πρώτον στο ότι υπήρχε συνεργασία και συμμαχία μεταξύ Ρουμανίας και Γερμανίας, και γι' αυτό η γερμανική κυβέρνηση έδειξε ανοχή, και δεύτερον στην αλλαγή της στάσης του πρωθυπουργού Ion Antonescu που συνέβαλε στη διακοπή των διώξεων.

Σε αυτήν τη διαδρομή προς την ελευθερία περιλαμβανόταν και η Ελλάδα. Τον χειμώνα του 1944-1945, μεταξύ Ιανουαρίου 1944 και Φεβρουαρίου 1945, 539 Εβραίοι πρόσφυγες κατάφεραν να διαφύγουν με μικρά αλιευτικά σκάφη από την Ελλάδα μέσω του Αιγαίου πελάγους προς τις τουρκικές ακτές.⁴³ Για τους πρόσφυγες αυτούς δεν διαθέτουμε

41. Στο ίδιο.

42. Saul Friedlander, *The years of extermination. Nazi Germany and the Jews, 1939-1945*, Νέα Υόρκη, HarperCollins, 2007, σ. 450.

43. AJDC, folder Reports, 1945, Final Summary Report of the Executive Director, from War Refugee Board, John Pehle, to the Honorable Secretary of State, Cordell Hull – Edward Stettinius, the Honorable Secretary of the Treasury, Henry

περισσότερα στοιχεία και συνεπώς δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα την εθνικότητά τους.

Το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της περιόδου εφαρμογής της ευρείας δίωξης και εκτόπισης των Εβραίων της Ουγγαρίας, οι διώξεις στο κράτος μαριονέτα της Σλοβακίας είχαν υποχωρήσει. Αυτό οφειλόταν εν μέρει στις άοκνες προσπάθειες του Ustredna Zidon, ή αλλιώς του εβραϊκού συμβουλίου στη Μπρατισλάβα, που διεύθυνε ο Gisi Fleischmann, και εν μέρει σε μια «διαπραγματεύση» *modus vivendi* με τα SS. Ένας άλλος λόγος ήταν το ότι η κυβέρνηση του Tiso και η φρουρά της Hlinka δεν είχαν δείξει ζήλο στο αντισημιτικό πρόγραμμα, όπως οι Ούγγροι ομολογοί τους. Πράγματι, μεταξύ Απριλίου και Σεπτεμβρίου 1944 πολλές εκατοντάδες Εβραίων έφυγαν από την Ουγγαρία στη Σλοβακία, ιδίως στη Μπρατισλάβα, προκειμένου να ξεφύγουν από την απέλαση. Η δράση του WRB στη Σλοβακία και η βοήθεια που απεστάλη από τα ιδιωτικά γραφεία της AJDC και της Union of Orthodox Rabbis κατά τη διάρκεια της άνοιξης και του καλοκαιριού του 1944 ήταν μικρής κλίμακας σε σύγκριση με εκείνη που δόθηκε στην Ουγγαρία. Τον Σεπτέμβριο του 1944, ως αποτέλεσμα της ένοπλης εξέγερσης των διαφόρων αντάρτικων ομάδων στη Σλοβακία, η κατάσταση των Εβραίων έγινε πιο κρίσιμη, δεδομένου ότι ένας αριθμός νεαρών Εβραίων είχε λάβει ενεργό μέρος στην εξέγερση. Εκείνη την περίοδο προγραμματίστηκαν και εφαρμόστηκαν πιο ενεργά και εκτεταμένα αντίμετρα. Οι προσπάθειες και οι οικονομικές συνεισφορές αυξήθηκαν, ενώ ειδική πίεση ασκήθηκε στην κυβέρνηση Tiso με διαμαρτυρίες και προειδοποιήσεις, παρόμοιες με εκείνες που ασκήθηκαν στην ουγγρική κυβέρνηση μέσω των Ουδέτερων, του Βατικανού και του Nuncio. Σχετικά με αυτές τις ενέργειες, οι Γερμανοί στη Μπρατισλάβα επικαλέστηκαν τη δικαιολογία της «στρατιωτικής αναγκαιότητας» και τα SS με τη βοήθεια της φρουράς Hlinka συνέλαβαν βάνουσα 3.000 με 4.000 Εβραίους, το βράδυ της 28ης προς την 29η Σεπτεμβρίου 1944. Όλοι συγκεντρώθηκαν στο στρατόπεδο της περιοχής και εκτοπίστηκαν λίγο αργότερα στην Πολωνία. Μια παράλληλη δράση δίωξης πραγματοποιήθηκε στις επαρχίες που βρίσκονταν υπό γερμανικό έλεγχο, όπου πολλοί Εβραίοι πυροβολήθηκαν ή θανατώθηκαν επί τόπου. Η διπλωματική δράση μέσω της ελβετικής κυβέρνησης στην περίπτωση της Σλοβακίας ήταν δύσκολη, επειδή οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν είχαν αναγνωρίσει ποτέ

Morgenthau, the Honorable Secretary of War, Henry Stimson, Washington, 15 Σεπτεμβρίου 1945.

την «κυβέρνηση» Tiso, αλλά και η ίδια η ελβετική κυβέρνηση είχε διατηρήσει de facto προξενική εκπροσώπηση στη Μπρατισλάβα. Η Αμερικανική Πρεσβεία στη Βέρνη, ωστόσο, ζήτησε από την ελβετική κυβέρνηση να καταθέσει μια έντονη διαμαρτυρία στις γερμανικές αρχές για την απομάκρυνση περίπου 360 Εβραίων από τη Σλοβακία με έγγραφα Λατινικής Αμερικής (κυρίως από το Σαλβαδόρ και την Παραγουάη).⁴⁴ Η διπλωματική παρέμβαση απαίτησε την απελευθέρωση Εβραίων διαφορετικών εθνικοτήτων από δυτικά κράτη αλλά και Εβραίων των Ηνωμένων Πολιτειών, οι οποίοι είχαν συμπεριληφθεί στις συλλήψεις. Οι συλληφθέντες, διαφορετικών εθνικοτήτων, είχαν απελαθεί από το Σέρεντ και από ένα ειδικό στρατόπεδο που βρισκόταν έξω από τη Μαριάνκα στη Μπρατισλάβα.⁴⁵ Δεν υπάρχουν ειδήσεις σχετικά με την τύχη των συλληφθέντων. Κατά τις υπάρχουσες πληροφορίες, τα SS κατέστρεψαν τα πιστοποιητικά ιθαγένειας της Λατινικής Αμερικής υποστηρίζοντας ότι ήταν πλαστά. Η μεσολάβηση επαναλήφθηκε τον Φεβρουάριο του 1945, αφού είχε καταστεί δυνατό να αποκτήσουν και οι δύο πλευρές έναν κατάλογο των συλληφθέντων. Η μεσολάβηση ήταν επιτυχής για 13 περίπου άτομα που ισχυρίζονταν ότι είχαν ιθαγένεια των Ηνωμένων Πολιτειών, και μετά από ελέγχους όλοι επέστρεψαν τελικά στις ΗΠΑ. Στη Σλοβακία κατά την περίοδο των διώξεων δεν ήταν δυνατόν να ληφθούν αποτελεσματικά μέτρα, μέσω του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, επειδή ο οργανισμός δεν είχε πληρεξούσιο μέχρι τα τέλη Οκτωβρίου στην Μπρατισλάβα.

Έντονη άσκηση πίεσης πραγματοποιήθηκε από εβραϊκές και μη εβραϊκές οργανώσεις, οι οποίες συνέβαλαν στις επιχειρήσεις παροχής βοήθειας και διάσωσης. Μερικές από τις οργανώσεις ήταν οι Aliyah Bet, Haganah, Amelot Committee, American Jewish Joint Distribution Committee (AJDC), Comité de Defense des Juifs in Belgique (CNDJ), He Halutz Youth – Zionist Pioneers, United Committee for Jewish Immigration (HICEM), National Coordinating Committee for Aid to Refugees and Emigrants Coming from Germany (NCC), Refugee Aid Committee, Relief Committee for the War-Stricken Jewish Population (RELICO), Rescue Committee of the United States Orthodox Rabbis, Zegota (Council for Aid to Jews), Zionist Youth Movement, United Lithuanian Relief

44. AJDC, folder Reports, 1945, Report on the Activities of the War Refugee Board through its Representation at the American Legation in Bern, Switzerland, Bern, 1 Ιουλίου 1945.

45. Στο ίδιο.

Fund, American Christian Committee for Refugees, Unitarian Service Committee, Queen Wilhelmina Fund, Save the Children's International Union, Self-help for Emigres from Central Europe, National Catholic Welfare Council, International Migration Service, Friends of Luxembourg, United Yugoslav Relief Fund, Jewish Labor Committee, Union OSE, Belgian War Relief Society, Delegazione Assistenza Emigranti of Rome (DELASEM), International Rescue and Relief Committee, SHAEF, AFHQ, Jewish Agency for Palestine, Swiss Red Cross, International Committee of the Red Cross, UNRRA.

Οι δυνατότητες και τα όρια της ευρωπαϊκής διπλωματίας

Η ιστορική συγκυρία επηρέασε την πολιτική και τη διπλωματία των προγραμμάτων διάσωσης των Εβραίων στην κατεχόμενη Ευρώπη με πολλαπλούς τρόπους. Τα πρώτα χρόνια του πολέμου, οι διπλωματικές αντιπροσωπείες και τα Υπουργεία Εξωτερικών των ουδέτερων χωρών συγκέντρωσαν τις προσπάθειές τους στη διάσωση Εβραίων από τις κατεχόμενες περιοχές, αλλά φάνηκε ότι αυτός ο τύπος διπλωματίας είχε πολύ περιορισμένα αποτελέσματα, εφόσον οι κυβερνήσεις των ουδέτερων χωρών δεν επιθυμούσαν να διευκολυνθεί η αναχώρηση των προσφύγων σε εδάφη τους. Η δεύτερη περίπτωση, που συνδέεται με τη διάσωση των Εβραίων στη Δανία, δείχνει πώς οι εξελίξεις του πολέμου συνέβαλαν στην επαναξιολόγηση της πολιτικής των κρατών. Το ευνοϊκό διεθνές περιβάλλον που διαμορφώθηκε το 1944 συνέβαλε σε συντονισμένες ενέργειες αρωγής και διάσωσης, με αποτέλεσμα την κορύφωση των σχετικών προσπαθειών τα δυο τελευταία χρόνια του πολέμου. Το πιο σημαντικό γεγονός που οδήγησε σε κρίσιμες αλλαγές όσον αφορά τις αποφάσεις και τη δραστηριότητα των κυβερνήσεων και των πολιτικών και κοινωνικών φορέων —μεταξύ των οποίων και η Διεθνής Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού— ήταν οι πρόσφατες στρατιωτικές εξελίξεις υπέρ των Συμμαχικών δυνάμεων. Έτσι ασκήθηκε πίεση στη Γερμανία και σε όλους τους δορυφόρους της, ώστε να ανακόψουν το κύμα των διώξεων. Ακριβώς τότε ήταν που οι περισσότερες κυβερνήσεις υιοθέτησαν μια ευνοϊκή στάση σε τέτοιου είδους πρωτοβουλίες. Στην τρίτη περίπτωση, οι διπλωματικές πρακτικές εμφανίστηκαν με πολλές μορφές και ταυτόχρονα καθόρισαν και μετέβαλαν τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες στο εσωτερικό των χωρών. Οι ειδικές αποστολές αρωγής και διάσωσης για τους διωκόμενους Εβραίους στη Γαλλία, το Βέλγιο, την Ουγγαρία, τη Ρουμανία και τη Σλοβακία επέτρεψαν τη μετακίνηση Εβραίων προς ου-

δέτερες χώρες, την παραχώρηση παλαιστινιακών διαβατηρίων, προστατευτικών και προσωρινών διαβατηρίων (Schutzpässe), πιστοποιητικών μετανάστευσης και θεωρήσεων εισόδου.

Η διεθνής παρέμβαση και τα προγράμματα διάσωσης είχαν μεγάλη σημασία για την επιβίωση του εβραϊσμού το 1944 και το 1945. Οι δραστηριότητες διάσωσης στηρίχτηκαν σε τέσσερις πυλώνες: α) τη διεθνή ανησυχία, β) τη συνεργασία μεταξύ των διπλωματών και των Εβραίων ακτιβιστών, γ) τις δυναμικές πρωτοβουλίες των αμερικανοεβραϊκών οργανώσεων για την εκστρατεία υπέρ της παρέμβασης και δ) τον σοβιετικό στρατό. Ωστόσο δεν θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε το εδραιωμένο αίσθημα κινδύνου που εξαπλωνόταν στην ηγεσία του Ράιχ, από τις αρχές του 1943. Αυτοί οι παράγοντες εμπόδισαν την ολική καταστροφή του εβραϊσμού στις πέντε παραπάνω χώρες. Μπορεί να εντοπίσει κανείς στη διπλωματική ιστορία της περιόδου διάφορες διαστάσεις και κατευθύνσεις σε δράσεις βοήθειας και προστασίας των Εβραίων. Εκτιμώ όμως, ότι αυτό που κυριαρχεί είναι μία τάση προς τον περιορισμό του ιδιαίτερου χαρακτήρα της διπλωματίας όσον αφορά την πολιτική προστατευτικού ασύλου. Οι διάφορες δραστηριότητες που ήταν συνδεδεμένες με αυτό και οι ευκαιρίες διαφυγής μειώθηκαν αρκετά, ενώ φαίνεται ότι η συντονισμένη πολιτική στο πλαίσιο των διαδικασιών έκτακτης ανάγκης υποχώρησε προς όφελος των επιχειρήσεων του πολέμου.

SUMMARY

Maria Fragkou, *Protection activities, diplomatic issues and emergency procedures during the Holocaust*

During the period of World War II diplomacy was used as a development tool of protection and rescue operations in order to address the devastating effects of the war and the German anti-Jewish campaign. The article deals with the issues of a complex and continuous bargaining, and the protection techniques for Jews by analyzing the formulation and execution of successful protection programs and rescue strategies. It also presents the basic framework of diplomatic operations and their implementations. At the same time, however, the study analyzes the actors of the international system involved in public rescue operations. Not only the States, but also the international organizations, the humanitarian agencies, the private businesses and anyone who could be a potential lobbying body as well. The program of massive rescue is analyzed on a case-by-case basis. Actions and structures in countries with different political and cultural backgrounds, such as Denmark, France, Belgium, Hungary, Romania and Slovakia are also being described.

